

ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ն Ո Ր Ա Գ Ի Ի Տ Հ Ի Ն Ո Ր Մ Ա Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

ԵՐԵՒԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ՊՕՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ

1931ի Յունիսին Էրբ Երեւան կը գտնուէի, տաղարութիւնս գրաւեց այնտեղ քանդուող Ս. Պօղոս - Պետրոս եկեղեցին: Հնութիւններու Պաշտօնական Կոմիտէին չէնքին կից Արուսեան փողոցի կողքին, փոսի մը մէջ, դեռ կը մնային չէնքին պատերը, տանիքը քանդուած էր արդէն: Քաղաքին բարեկարգման համար հարկ տեսնուած էր քանդել այս բազմիցս նորոգուած հաստահեղոյս չէնքը, նաեւ հին մզկիթ մը: Այս քանդման ընթացքին անակնկալ մը եղաւ գիւտը եկեղեցւոյն հին սիւներուն վրայ գրտնուող եօթը խաւ որմանկարներու, որոնց առաջին խաւը կարելի է 6 կամ 7 դարու չափ հին նկատել:

Այս գրութեամբս ուսումնասիրութիւն մը չէ որ կ'ուղեմ տալ, այլ պարզապէս ներկայացնել այս շատ թանկագին գիւտը որով կը նրպատաւորուի հայ գեղարուեստը:

Նախ երկու խօսքով ծանոթացնենք Երեւանի Ս. Պօղոս - Պետրոս եկեղեցին: «Տաճարն իր տիպով բաղիլիկա է 5-6րդ դարու, որ թէև բազմաթիւ անգամներ դարերի ընթացքում մանր ու խոշոր նորոգումների է ենթարկուած և անգամ 1679 թուի երկրաշարժից յետոյ կիսով չափ վերակառուցուած, բայց նա իր ներքին մասում դեռ եւս պահել է հարազատօրէն 5րդ դարու բաղիլիկայի առանձնայատկութիւնները: Երեւան քաղաքի հետաւոր կույ-

տուրական անցեալը, որ մինչև այժմ թանձր խաւարով էր ծածկուած, Պօղոս - Պետրոսով միանգամից է ծառանում մեր աչքի առաջ իր սէալ պատկերով»(1): Ուրիշ մը կուտայ քիչ մը աւելի ծանոթութիւն եկեղեցւոյն վրայօք: «Ս. Պօղոս-Պետրոս, որ քաղաքին (Երեւանի) մեծ եկեղեցին է և կառուցուած՝ 1690 թ. ՌՃԼԹ՝ չորս սիւների վրայ, ունի երեք պատարագի սեղան, երկու փոքրերն յանուն Ս. Ստեփաննոսի Նախավկայի և Յովհաննէս Մկրտչի կառուցուած են արդեամբ Երեւանցի Ստեփաննոսի Ջալալեանց և Վարդանայ Կարապետեան»:

«Այս եկեղեցւոյ վերան եղել են նորոգութիւնք ՌՄԻԷ (1778) և ՌՄԹ (1820) (2) թ.:

«Հարաւային որման ճակատի արձանագիրն է «Ի թվ. ՌՄԻԷ (1778) ողորմութեամբն Աստուածային նորոգեցաւ բոլոր տանիք Սուրբ եկեղեցւոյս հանդերձ այլ ևս խախտու տեղեօք, որք ի յորմունսն և ի սիւնսն էին ար-

(1) Հայաստանի Հնութիւնների Պաշտօնական Կոմիտէ. Աշխարհիքից Քալանքար, Երեւան 1931 Պետհրատ. - էջ 11:

(2) Հոս սխալ մը կայ. եթէ բուսական ՌՄԹ է, առիկա հաւասար է 1760ի: Եւ ոչ թէ 1820ի: Իսկ եթէ իրապէս 1820 է, այն ատեն պետք է ըլլայ ՌՄԿԹ:

դեմոքր եւ հոգացողութեամբ Տեառն Սիմէոն դերմնաւոր կաթողիկոսին ամենայն Հայոց եւ Սրբոյ էջմիածնի, որ ի սոյնոյ քաղաքէս էր»:

«Եկեղեցւոյ արեւմտեան զանգակատան կաթողիկէն նոր է, որ 1862 թուին սկսեցին շինել փառաւոր ձեւակերպութեամբ սրբատաշ քարով ու կրով բարեպաշտ հասարակութեան ընծայարեւութեամբ»:

Եկեղեցւոյն արձանագրութեանց մէջ 17րդ դարէն աւելի հին յիշատակութիւն չկայ, թող որ այն ատեն՝ իբր թէ՛ կառուցուած կը նկատուի: Դժբաղդաբար յաճախ Հայ եկեղեցւոյն նորոգողները իրենց փափաքին համաձայն կատարած են նորոգութիւնները, ասիկա ցաւալի եւ հասարակ երեւոյթ մըն է մեզ մօտ: Եւրատակարաններ, քարի, մագաղաթի, թուղթի, ոսկւոյ կամ արծաթի վրայ, ենթակայ եղած են ջնջման եւ փոփոխման, որով նորոգիչք ախատած են իւրացնել ինչ որ իրենցը չէր: Այս փոփոխութիւնները աղետալի եղած են շատ անգամ, մեզմէ խելով տուեալներ որոնք կարեւոր էին ոչ միայն պատմութեան, այլ եւ գեղարուեստի եւ արհեստի զարգացման համար: Շատ անգամ պատճառ եղած են շփոթութեանց, ծնունդ տուած են կասկածներու եւ կնճռոտած են արդէն մութ մեր անցեալը: Մեզ մօտ վաւերական կը մնան իրենց բնատիպ վիճակին մէջ միայն այն եկեղեցիները, չէնքերը կամ վանքերը որոնք իրենց շինութենէն կարճ ժամանակ վերջ քանդուած, փճացած կամ լքուած են: Երեւանի Ս. Պօղոս — Պետրոս եկեղեցին այս վերջիններէն մին չէ եղած, այլ շարունակած է իր եղծուած գոյութիւնը պահել թէեւ իր բնատիպ կուսութեան հետքերը հոս ու հոն թաղուած մնացեր են: Իր բուն հիմնարկութեան տարեթիւը կը մնայ անձանթ, Հայաստանի Հնութիւնների Պահպանութեանց Կոմիտէի ձեռնհաս անդամները 17րդ դարէն շատ ու շատ առաջ սկիզբ մը կուտան չէնքիս. «Տօնարն իր տիպով բազիլիկա է 5-6րդ դարու» եւ ասոր իբր ապացոյց տաճարիս ներքին մասն է:

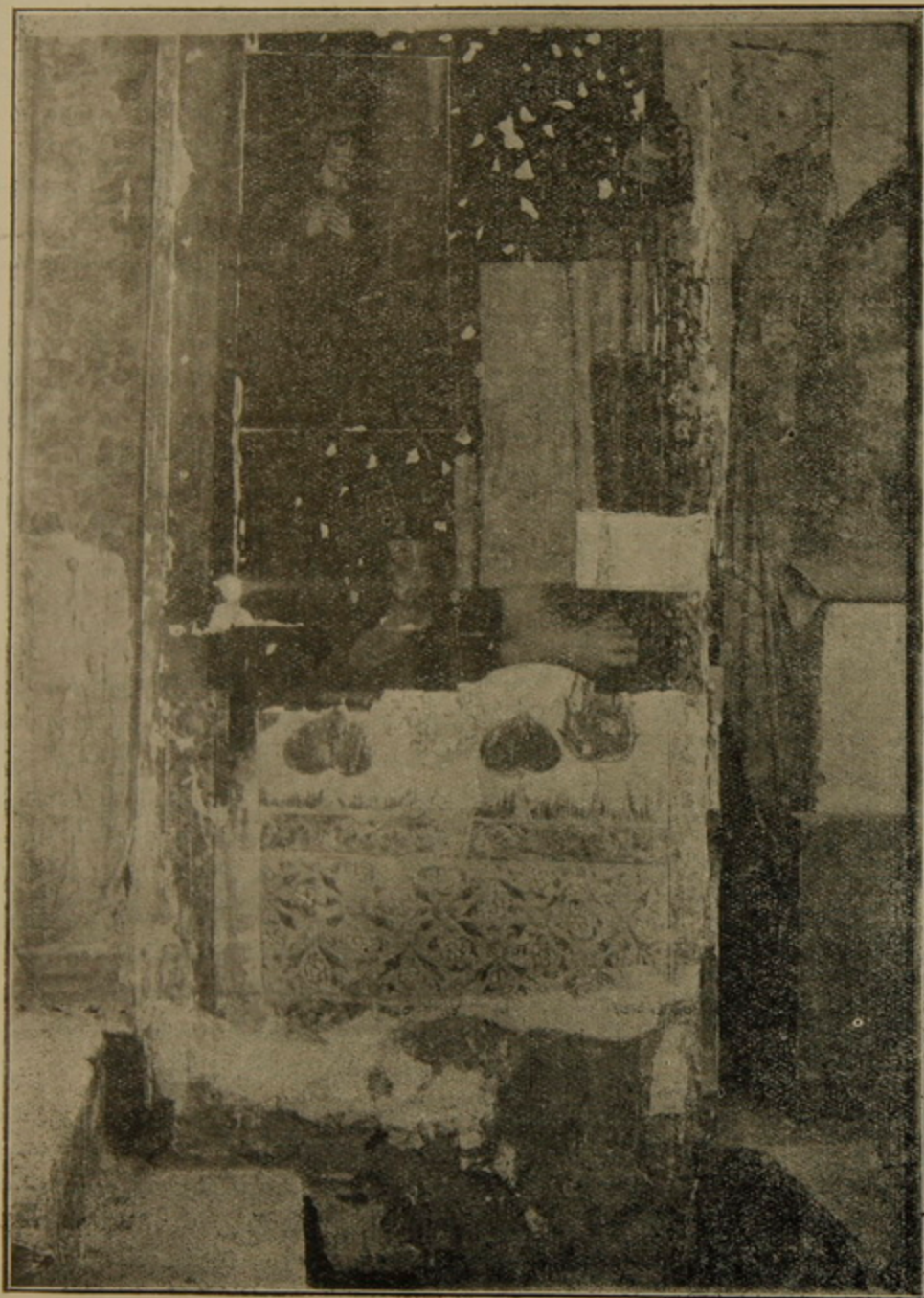
Քանդման միջոցին ուրիշ կարեւոր փաստ մըն ալ եկաւ աւելնալու: Ինչպէս ըսի՝ քանդման միջոցին յայտնուեցան որմանկարները, «որոնցից 5րդը ներքեւից թուագրուած է 1131 թ. (Հայոց թվով 580)» (4):

Այս 1131ը անտարակոյս հիմնարկութեան հետ կապ մը չունի քանի որ 5րդ որմանկարի խաւն է, ուրեմն եթէ 5րդը 1131էն է, մնացեալ չորս խաւերը հարիւրական տարիներով իրարմէ առաջ նկատելով կ'ունենանք առնուադն Քրիստոսի 700 թուականը առաջին խաւ որմանկարին համար, որով Երեւանի Ս. Պօղոս — Պետրոս եկեղեցին գոնէ 7-8րդ դարու չէնք մըն է: Այս եզրակացութեան համար ուրիշ փաստեր ալ անպակաս են, փաստեր որոնք կրնան չէնքին հնութիւնը մինչեւ 5 կամ 6րդ դար մը դնել: Ահա՛ ատոնցմէ մին:

Օր մը հետաքրքութեան համար քանդուածքներուն մէջ կը շրջագայէի՝ քարերու դէզերու վրայէն, ուշադրութիւնս յանկարծ գրաւեց քարերու դէզի մը մէջ կորսուած քանդակազարդ քար մը քիչ մը կոտրտուած, ըստ երեւոյթին անկիւնի խոյակ մը: Քարը, չբըջանիս յատուկ հրաբխային քար, գրեթէ անձանաչելի եղած էր զինքը պատանքող ծեփի խառնուրդին մէջ: Ըստ երեւոյթին եկեղեցւոյն կործանումներէն միոյն հետեւանքով հին բընատիպին նմանօրինակ քանդակները կը թափին, եւ նորոգողները հաւաքելով խառն ի խառն՝ ծեփին հետ միասին՝ կը լեցնեն վերանորոգող չէնքին պահանջած խորշերը: Ուրախացած՝ գիտս իմացուցի Հնութ. Պահպ. Կոմիտէի անդամներուն, քարը եղածին պէս հոն փոխադրուեցաւ, ծեփը եւն. քննութեան ենթարկելու համար: Նոյն օրը կէսօրէն վերջ Կուլտուրայի Շէնքին մէջ՝ Երեւանի Թանգա-

(3) Տեղեկագիր Գեղարքունի. — Մեսրոպ արքեպիսկ. Սմբատեանց. — էջմիածին 1895 էջ 9:

(4) Հայ. Հնութ. Պահ. Կոմիտէ. — էջ 11:

Որմանկարներ Երեւանի Պօղոս - Պետրոս եկեղեցւոյն

րանը՝ գտնուելուս առթիւ, ճարտարապետ թո-
րամանեանի մօտ գացի, եւ մեր խօսակցու-
թեան ընթացքին յայտնեց որ տեսեր է իմ գը-
տած քարս, իր կարծիքով 5-8րդ դարու գործ :
Էջմիածնէն մէկ քանի օր վերջ Երեւան ետ գա-
լուս, Հնութ. Պահպ. Կոմիտէի չէնքին նախա-
սենեակին մէջ ինծի ցոյց տուին բազմաթիւ նոր
գտնուած շաղախածածկ քանդակուած մեծ ու
փոքր քարեր նման իմ գտածիս, որոնցմէ ու-
մանք իրենց վարդերով շատ ու շատ կը նմա-
նէին Զուարթնոցի եւ ալլուր՝ 5-6րդ դարու
աւերակներուն մէջ գտնուած քանդակազարդ
քարերու :

Այսպէս տարակոյսէ վեր է որ Երեւանի Պօ-
ղոս - Պետրոս տաճարը հին նմոյշ մըն է Հայ-
կական ճարտարապետութեան, ունենալով ա-
ռաւելութիւնը նաեւ մեզի հասցնելու որմանը-
կարներ որոնք հաւանաբար չէնքին հիմնարկու-
թեամբ ստացած էին իրենց առաջին շէնքեր կամ
խաւը : Այս որմանկարները թանկագին են մեր
արուեստի պատմութեան համար, եւ իրենց
արժէքին վրայօք պղտիկ տեսութիւն մը աւե-
լորդ չեմ նկատեր :

Որմանկարներու գիտին առթիւ Աշխարհ-
բէկ Քալանթար կը գրէ. «Կոմիտէի ամենա-
թարմ նորութիւնը - հնագոյն Փրեսկօների
յայտնադործումն էր ներկայ տարու փետրուա-
րին. Երեւան քաղաքի եկեղեցիներից մէկի
(Պօղոս - Պետրոսի) քանդման աշխատանքնե-
րի միջոցին արեւելեան պատի վրայ, ներսից,
վերին սվաղաշերտի տակ, Կոմիտէի կողմից
նկատուեցին իրար վրայ տարբեր սվաղաշեր-
տեր վեց շերտ որմանկարներով (չհաշուած
նրանց վրայ եղած նկարը կտաւի վրայ), ու-
րոնցից 5րդը ներքեւից թուագրուած է 1131 թ.
(Հայոց թուով 580). նկարները Փիգուրային
են ու ծաղկանկարները դժուած են խղաների,
էմուլսիոն - լաքի եւ Փրեսկօ եղանակներով :
Շերտերը բանալու իրար վրայից վերջնելու
համար բաց ի մեր նկարչական ուժերից հրա-
ւիրուեց նաեւ Մոսկուայից Միութեան ամենա-
ականաւոր նկարիչ սեստափրատոր Զիրիկովը :

Այժմ ու կէս տեսող աշխատանքը ցոյց տուեց,
որ շերտերն իրենց տեղերից վերցնել հնարաւոր
չէ, նրանք փշանում են. ուսումնասիրել նը-
րանց կարելի է միայն իրենց տեղում : Նորա-
յայտ որմանկարներն արուեստի պատմութեան
համար ունին գիտական խոշորագոյն արժէք.
ներքին երկու շերտն անգամ ունին միանգա-
մայն բացառիկ արժէք ինչպէս պատմա - գե-
ղարուեստական, նոյնպէս եւ տեխնիկայի տե-
սակէտից, որը ամենաթանկագին նիւթն է տալիս
ուսումնասիրելու խոր հնութեան մէջ դարերի
ընթացքում գոյութիւն ունեցած նկարչական
էղանակները» : (Զիրիկով) (1) : Զիրիկովէ,
Աշխարհբէկ Քալանթարէ յետոյ ուրիշներ ալ
եկեր են քննելու, Գերմանացի Շուլթս եւ Մոս-
կուայէն փրոֆ. Ն. Մառ : Նոյն իսկ առաջար-
կուեր է չքանդել տաճարը եւ թանգարանի վե-
րածելով պահել, բայց կ'երեւայ որ այս առա-
ջարկութիւնը չէ ընդունուեր. յունիսին քան-
դումը կը շարունակուէր, որմանկարներու
քանդումը բոտ երեսոյթին վերջին ձգելով, ու-
րոնք քանդման պատճառաւ անտանիք մնացած
ըլլալով Հնութ. Պահպ. Կոմիտէն նախնական
կտոր բրդում միջոցներով ծածկեր, փաթաթե-
ր. առիկա լաւ ամստուան համար, բայց չը-
մե՞նք, հաւանաբար մինչեւ այն առեւն ամբող-
ջապէս քանդուած կ'ըլլայ, կամ նոր կարգադ-
րութեամբ մը պաշտպանուած, յուսանք մը շ-
տնջենապէս : Երեւան, նկարիչ Տարազրոսի մօտ
հանդիպեցայ որմանկարներուն կարելի արտա-
դութեանը, բնական գոյներով : Իսկ Անահիտի
մէջ այս առթիւ կը հրատարակեմ՝ առաջին
անգամ ըլլալով՝ որմանկարները իրենց վիճա-
կին մէջ լուսանկարուած անոնց վրայ կատար-
ուած աշխատութեանց միջոցին :

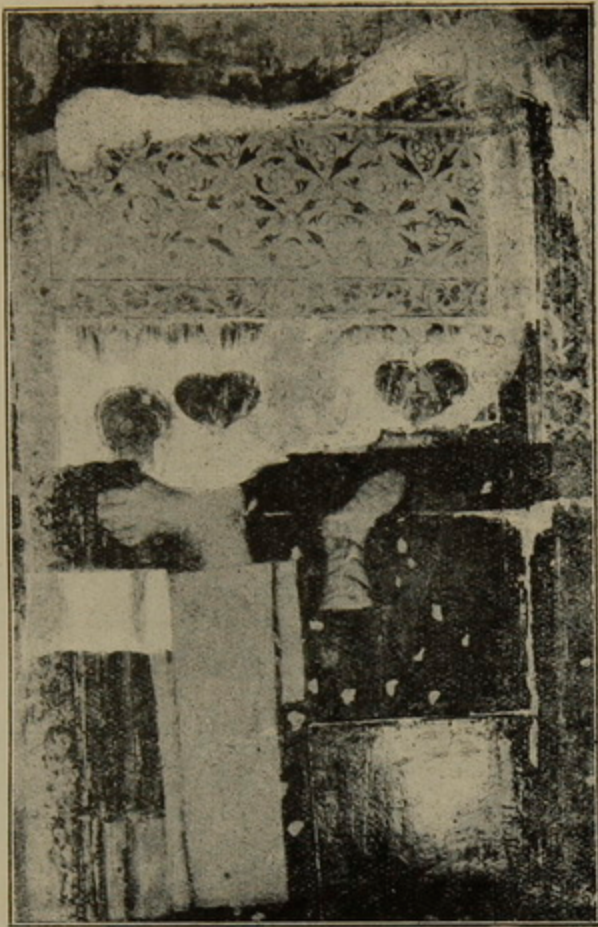
Նախ քան աւելի ծանրանալս նկարներուն
մէջ երեւցած արուեստի մասին, երկու խօսք
որմանկարչութեան անցեալին վրայօք ի Հա-
յաստան :

(1) Հայ. Հնութ. Պահպ. Կոմիտէ : 1931,
Երեւան, Պետհրատ, էջ 11 :

Որմանկարը շատ հին արուեստ մըն էր Հայոց մօտ, արուեստ մը որուն նոյն իսկ միջին եւ աւելի վերջին դարերու զարգացման պատմութիւնը կը պակսի մեզ մօտ: Այս արուեստին հնութիւնը գուցէ նոյն իսկ Ուրարտեանց չորջանէն ըլլայ, որոնց չէնքերն ու տաճարները խիստ գեղեցիկ եւ ճոխ կերպով զարդարուած էին, գետինները մոզայիքով (խճանկարով) զարդարուած, եւ տարակոյս չունիմ որ իրենց չէնքերուն պատերն ալ նկարազարդ էին: Քրքիստոնէութեան հետ առիկա չղաղբեցաւ Հայոց մօտ, Մեսրոպ վարդ. Տէր Մովսիսեան Զուարթնոցը նկարազարդած առնէ կը գրէ. «Ներկարներ. Եկեղեցու պատերը ներսից թէեւ մաքուր սրբատաշ քարով էին ծածկուած, երբեմն նաեւ զանազան օրնամանտներով զարդարուած, հարկ են համարել, բացառութեամբ սինազարդերի, ծեփել հաստ կրաշաղախով եւ ներկել: Սինազարդի նկարները կպցրած են ուղղակի քարին: Նկարները եղծուել ոչնչացել են. տանջան, ոչինչ չներկայացնող դունաւոր հետքեր կան թէ խոյակների եւ թէ՛ պատկեր կրաշաղախի վրայ»(1): Յաւալի է որ այսպիսի հին եկեղեցւոյ մը որմանկարները փճացած ըլլալով անձանթ կը մնան մեզի, արդէն անձանթ էին Ժ. դարուն երբ տաճարը քանդուած է՝ հաւանաբար երկրաշարժէ: Այսպէս Երեւանի Պօղոս - Պետրոսի որմանկարները կըրկնակի արժէք ունին, նախ ցոյց կուտան արուեստին նախնական ձեւը մեզ մօտ եւ յետոյ անոր զարգացումը կամ փոփոխուիլը:

Երեւանի նորագիւտ որմանկարներուն առաջին կամ հնագոյն խաւը ծաղկենկար է, իսկ միւս խաւերը, ինչպէս որ կ'երեւայ աշխատութեան հետ տրուած լուսանկարներուն մէջ, մարդանկարներ են: Նկատելի է որ ծաղկենկարը, որ կորսնցուցած է իր իրապաշտութիւնը

(1) «Էջմիածին եւ Հայոց հնագոյն եկեղեցիներ».- Մեսրոպ վարդ. Տէր Մովսիսեան, Ազգագրական Հանդէս 1907 գիրք ԺԶ. էջ 140:

Նոյն որմանկարները երեւանի: Պօղոս - Պետրոս եկեղեցւոյն՝ աւելի մօտէն առնուած

հայ արուեստին մէջ, կը ներկայանայ մեզի իբր հնագոյն ձեւ որմանկարի: Բայց արդէն առիկա կարելի է ենթադրել նկատի առնելով հնագոյն հայկական ձեռագիրները, ուր ծաղկատիպ զարդանկարչութիւնը շատ աւելի զարգացած եւ յառաջդիմած է քան մարդանկարչութիւնը: Ասոր պատճառը հայ արուեստագէտին իրապաշտութենէ խրտչիլը չէ (որովհետեւ իրապաշտ պէտք է ըլլալ մարդանկարչութեան արուեստին մէջ), հայ արուեստագէտը կարելի է իրապաշտ կոչել երբ նկատի առնենք անոր միջատ, թլուչուն եւ կենդանի ճաշակաւոր եւ ինքնայատուկ կերպով արտայայտելը. ըստ իս ուրիշ պատճառներ գոյութիւն ունենալու էին ստիպելու

համար որ հայ նկարիչը մարդ կամ կին չընտրէր իբր արտայայտութեան ձեւ մեր նկարչական հնազոյն շրջանին: Ծանօթ է որ Մերձաւոր Արեւելքի արուեստագէտը ունեցած է որոշ աւանդութիւններ իր արուեստին յատուկ, ատենցմէ է չհամարձակիլ կեղծել Աստուած եւ իր ստեղծագործութիւնը, կոապաշտութեան դէմ ուղղուած Սեմական բմբոսում մը որ քաջալերուեցաւ Մովսիսական, Քրիստոնեայ նաեւ Մահմետական կրօնքներէն որոնց դէմ սակայն Չինական իրապաշտութիւնը եւ Արիականն ալ միասին, հակաշարժում յառաջ բերին Բիւզանդական, Լատին վերածնունդի արուեստով՝ Քրիստոնէութեան մէջ, եւ Մոնկոլական աղղեցութեամբ՝ մահմետական աշխարհին մէջ, մասնաւորապէս Պարսից մօտ:

Այսպէս ծաղկանկարչութիւնը հին ծագում մը ունի Հայոցս մօտ, սխալ է խորհիլ շարուանակել որ Հայք Պարսիկներէն ստացան այդ ճաշակը: Պարսից ծաղկանկարչութիւնը կը տարբերի մերինէն, անոնք անհամաչափ իրապաշտութեան կը հետեւին՝ ազդուելով Չինական արուեստէն, մենք ունէինք համաչափ կրկնուող ծաղկանկարչութիւն որ հետու էր իրապաշտ բլլալէ, թէեւ ներշնչուած բնութենէն: Այս չափուած, ձեւուած արուեստին հին նմոյշներէն է Երեւանի Պօղոս — Պետրոս քանդուող տաճարին որմանկարներուն առաջին խաւը, հաւանաբար 5-6րդ դարու Հայ արուեստի նմոյշ: Պարզ, անսեթեւեթ եղած է այդ արուեստը, որ կարծես իր անվերջ շարունակելի ծաղկազարդելով յաւիտենականութիւն ուզէր նշանակել:

Որմանկարին այս առաջին շերտին գծագրութիւնը դիտելով, որոշ կը տեսնենք երեք գլխաւոր մասեր: Նախ՝ բուն կեդրոնը որուն ստորին մասը կ'երեւայ, յետոյ նկարին իբր պատուանդան քառանկիւն մասը որ գլխաւոր տեղը կը բռնէ լուսանկարներուն մէջ, երրորդ՝ զօտիները:

Ա. մասը մեզի ցոյց կուտայ կեդրոնը ուղիղ բարձրացող շոճենման ծառ մը: Ասիկա դուցէ կարելի է նոյնացնել կենաց ծառի աւան-

դութեան հետ: Այս մեծ ծառին երկու կողմերը կան համանման երկու սրտաձեւ գլխով ծառեր, կարճ: Իսկ ասոնցմէ վերջ կուգան համանման երկու ուրիշ շոճիաձեւ ծառեր: Ասոնց դժագրութիւնը գրեթէ քիչ փոփոխութեամբ շարունակուած է հայ արուեստի ուրիշ ճիւղերուն մէջ, օրինակ մանրանկարչութեան, գորգաշինութեան շիրմաքանդակներու եւ որմանրկարչութեան մէջ: Ասոնց կարելի է հանդիպիլ եւ պարսիկ արուեստին մէջ նոյնքան առատութեամբ, մասնաւորաբար գորգաշինութեան Պարթիարի տեսակներուն մէջ եւ այլուր:

Բ. մասի ծաղկազարդերուն նման զարդերու կը հանդիպինք հետզհետէ եկող հայ արուեստին ու պարսկականին մէջ ալ, հիւսուածեղէններու, յախճապակիներու եւնի մէջ: (2):

Գ. տեսակը որ գօտի է թէ՛ որմանկարին բաժանմանց մէջ թէ՛ նկարին շուրջը, շատ հասարակ է հայկական արտագրութիւն սեպուած գորգերու մէջ: Ասոնց գրեթէ նման եւ ասոնցմէ յառաջացած գծաձեւեր բազմաթիւ տեսակներով կը վիտան Կովկասեան, Պարսիկ եւ Փոքր Ասիական գորգերու մէջ իբր գօտիներ: Հոս չեմ ծանրանար այս մասին:

Որմանկարին երկու խաւերն ալ կը ներկայացնեն առաքեալի մը ոտքը, հաւանաբար Պետրոս առաքեալին: Ասոնցմէ մին ունի լուսանկարին մէջ հաղիւ տեսանելի ԾԶ հայկական թուականը որ հաւասար է Քրիստոսի 1131ին: Թուականը կարելի է նշմարել կօշկուած եւ փաթթուած ոտքին մօտ որ սուրբին աջ ոտքը կը ներկայացնէ: Պարեգօտը որ կ'երեւայ մինչեւ գօտին եւ անկէ քիչ վեր՝ հետաքրքրական է. նկարը, ինչպէս տեսանք, ունի 1131 թուականը: Սուրբ Պետրոսն է ան պարզապէս, անոր համար որ սուր մը բռնած է ձախ ձեւ քող. հոս կը ներկայանայ նոր դիրքով մը կանգնած:

(2) Սուլքան Ահմէտի մզկիթին (Կ. Պոլիս Ժէ. դար) յախճապակիներուն մէջ, քէ՛ ծառեր եւ քէ՛ Բ. մասի ծաղիկներ, վերջիններէն փոփոխակներ ալ:

և ձախին բռնած է գետին կրթնող երկար սուրբ որ բիզանդական երկայրի երկայն սուրն է և որ արարական շրջանին վերջն անգամ լուծվան ունէր Հայաստանի մէջ, անկէ պատեանով հաս մը գտնուեցաւ Անույ պեղումներուն ընթացքին: Այս նկարին մնացեալ մասը բացուելէ վերջ գուցէ քիչ մը աւելի տեղեկութիւն ստանանք այդ շրջանի սրբանկարութեան, աւելի լաւ է ըսել՝ Պետրոսը ներկայացնելու այդ ժամանակուան հասկացողութեան, նաեւ այդ ժամանակի հայ տարազին վրայ: Նկարը գծուած է լաւ ուսումնասիրուած հասկացողութեամբ և վարժ վրձինով, և ընդհանրապէս մեր արուեստին մէջ պակասող խորքը հոս յաջող կերպով արտայայտուած է:

1131ի Ս. Պետրոսին տակ կ'երեւայ ուրիշ Ս. Պետրոսի մը աւելի հին նկարը: Տարբեր աւանդութեանց տիրապետութիւնը որոշ է հոն, 1131ին մէջ սուրբը հագցուցած է իր ոտքը իսկ այս աւելի հին որմանկարին մէջ ան բոկոտն է, աշխատութեան ընդհանուր երեւոյթը աւելի պարզ և նուազ իրապաշտ է քան 1131ի Սուրբին օրինակը: Ահա սրբանկարութեան և վանական հայ տարազին համար ուրիշ լուսարանող ուսումնասիրելի պատասիկ մը:

Աւելի նոր խաւի մը վրայ կ'երեւայ նաեւ տարբեր նիւթով որմանկար մը: Այդ նկարին մէկ մասը որոշ կ'երեւայ Ա. լուսանկարին մէջ: Հոն կը տեսնենք ձեռքերը կուրծքին ծալած կին մը, հաւանաբար Աստուածածին, ծնկաչոք և տխուր, Բիսուսի խաչելութեան ոտքը, ուր կ'երեւայ անոր աջ սրունդին մէկ մասը: Առիկաւ թանկագին նշխար մըն է, ըստ իս ԺԼ. դարու սկիզբի գործ և ամենայն հաւանականութեամբ Նաղաշներէն միոյն գործը:

Ասկէ զատ միայն Ա. լուսանկարին մէջ նշմարելի է մաս մը իրապաշտ պարսիկ արուեստի՝ ծաղկանկար վարդերով ու սոխակներով: Այս ծաղկանկարը գլխովին կը տարբերի Ա. և հնագոյն խաւին ծաղկանկարէն:

Արուեստի այս նշմարելի կէտերէն զատ

հոն կան նաեւ արհեստի լուսարանութիւններ և ծանօթութիւններ: Արհեստի («տեխնիկայի») տեսակէտով, նախ կը տեսնենք որ որմանկարին համար միջնորդ տարր չէ լորձածուած այսինքն կտաւ կամ ուրիշ նիւթ, այլ ուղղակի ծեփի վրայ փոխանցուել է նկարը, և որպէս զի մէկ սվաղաշերտը միւսին վրայ հաստատուն բռնէ՝ նկարիչը դիմած է փճացուցիչ միջոցի մը, այսինքն ներքին խաւը որուն վրայ պիտի գար նոր խաւը՝ ծակոտուած է, որ անշուշտ կը վնասէ նոր խաւին տակ մնացող հին որմանկարին: Այդ ծակտիքները իբրեւ թափուող ձիւն կը տեսնուին երկու լուսանկարներուն մէջ ալ: Ասկէ զատ արհեստի տեսակէտով հետաքրքրական են այդ սվաղաշերտերը որոնք իրարու այնպէս փակած են որ տեսակարելի է մեր ծանօթ միջոցներով զանոնք իրարմէ բաժնել առանց մեծ վնասի ու փճացման: Որմանկարները մեզի կը ծանօթացնեն նաեւ հին օրերու հայ նկարչին գործածած գոյները, անոնց բաղադրութեանց և կազմութեանց կերպերը, իւղաներկ, էմուլսիոն - լաք և Ֆրեսքո կոչուած աշխատութեան եղանակները:

Պատմա - գեղարուեստական տեսակէտով այս նիւթը կարեւոր ըլլալէ զատ, կարեւոր է պատմական տեսակէտով, Երեւան կը յայտնուի իբր հին և մշակոյթ ունեցող հայաբաղաժ մը, քաղաքին մութ անցեալը իր մէկ տարբեր փուլին մէջ կը լուսաւորուի, և այսպէս քանդուող Պօղոս - Պետրոս եկեղեցին ցոյց կուտայ որ Երեւանի մէջ 5-6րդ դարերուն կար ճարտարապետական նկատելի կերտուածք, քանդակագործութեան նմոյշներ, ու կը հաստատուի նաեւ ուրիշ տեղերէ միայն աւանդութեամբ ծանօթ՝ նկարչութեան անժխտելի (նիւթապէս, մինչեւ մեզի հասած նմոյշներով) գոյութիւնը հոն:

Ուրիշ առթիւ խոստանալով պատմական ակնարկ մը նետել որմանկարչութեան ի Հայս (Հայաստան կամ գաղութներուն մէջ) զար-

գացման վրայ, կ'աւարտեմ այս կարեւոր գիւտին առթիւ այս հակիրճ յօդուածը:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

Ուիչիքա, 1932

Ծ. Խ. — Երեւանի մէջ ինծի ըսուեցաւ քէ կիսաւեր Պողոս — Պետրոս եկեղեցին քանդելու որոշումը տուեր են (այդ հոգին վրայ մեծ շինութիւն մը կառուցանելու համար) հետեւեալով կարծիքին փրոֆ. Ն. Մարի, որ յայտարարեր է քէ գեղարուեստական ու պատմական տեսակէտով ոեւէ արժէք մը չի ներկայացներ ան: Որմանկարներու գիտն է որ ցոյց տուեր է Մարի սխալը, եւ այսօր ամէն ոք ցաւալի վրէժնէ այդ քանդումը: Որմանկարները պիտի պահպանուին. եկեղեցւոյն այդ փոքրիկ մասը կը մնայ կանգուն, եւ գայն քիթեղներով պա-

տած են, քիչ շատ պաշտպանելու համար ճիւղին ու անձրեւին դէմ. որոշուած է, ինչպէս Պ. Զօրեան եւ Պ. Աշխարհեպետ ըսին ինծի, մասնաւոր սենեակ մը շինել այդ մնացորդներուն շուրջ եւ զանոնք կղզիացնել, իբր հնութիւն, այդ հոգին վրայ կառուցուելիք շէնքին մէջ: Բայց եկեղեցին, որ ինքն իսկ հնութիւն մըն էր (յանալս նորոգուած, բայց իր հնագոյն շէնքում քանդակները պահող), եւ որ հայ նարտարապետական արուեստի պատմութեան տեսակէտով ալ շահեկան էր եւ արժէքաւոր, գոյութիւն չունի այլ եւս: Երբ Խ. Հայաստանունի Թորամանեանի պէս հմուտ մասնագէտ մը այդ նիւզին մէջ, ինչո՞ւ չեն օգտուեր ասկից եւ Մարի մէկ հապնեպ ու սխալ կարծիքն են հետեւեր: Յուսանք որ, շնորհիւ «Հայաստանի Կուլտուրայի Պատմութեան Ինստիտուտ»ին, այսուհետեւ այդ տեսակ ողբալի սխալներ չեն գործուիր:

Ա. Զ.